Haader Lea

DOMONKOSOKHOZ KÖTHETŐ KÖZÉPKORI KÓDEXEK

1. Előzmények

Éppen száz éve, a Domonkos-rend hétszáz éves jubileuma alkalmából a ciszterci Vargha Damján értekezett a rendnek az irodalomban betöltött szerepéről – a kódexek vallomása alapján.[1] Ehhez előzetesen tisztáznia kellett, hogy a mintegy félszáz 14–16. századi kéziratból, amely túlélte a sok viszontagságot, megmenekült és visszagyűjtetett, szerinte melyek a domonkos hátterűek. Hogy a kérdés mennyire nem egyszerű, abból is látszik, hogy ő, valamint a rendhez köthetőség kérdését már korábban vizsgáló kutatók (Horvát István, Némethy György és Volf György) korántsem voltak mindenben egy véleményen.[2] Vargha Damján az alábbi osztályozást készítette:

kétségtelenül domonkos eredetűek	valószínűleg domonkosok	lehetségesen domonkosok
Birk-kódex Margit-legenda Példák könyve Cornides-kódex Domonkos-kódex Érsekújvári kódex Horvát-kódex Kriza-kódex	Könyvecse (=ApMélt.) Sándor-kódex	Nagyszombati-kódex Kulcsár-kódex Bod-kódex

Másfél évtizeddel később, a múlt század harmincas éveiben Timár Kálmán vette számba a magyar kódexcsaládokat, és tovább módosított az addig kialakított képen.

1 Vargha 1916.
2 Vö. Timár 1930. 268.

Felosztása:

kétségtelenül domonkos eredetűek	valószínűleg domonkosok	lehetségesen domonkosok
Birk-kódex Winkler-kódex Margit-legenda Példák könyve Cornides-kódex Gömöry-kódex Domonkos-kódex Könyvecse (=ApMélt) Horvát-kódex Érsekújvári kódex Kriza-kódex	Krisztina-legenda Bod-kódex Sándor-kódex Thewrewk-kódex	Ómagyar Mária-siralom Jordánszky-kódex

Timár felvesz még egy – részben átfedő – csoportot. Ezek a ferences kódexekkel érintkező domonkos kódexek: Winkler-kódex, Példák könyve, Virginia-kódex (ez az egyedüli, amelyet eddig máshol nem említ), Bod-kódex, Érsekújvári kódex.

A problémával tehát többen kimerítően foglalkoztak. Kérdés, hogy szükséges-e ezek után újragondolni az eddigieket, lehet-e még érdemben tovább módosítani vagy árnyalni a domonkos szerzethez köthető ómagyar kódexek listáját? A lehetőséget én abban látom, hogy az elmúlt 30 évben egy új kódexkiadási sorozat nyomán (Régi Magyar Kódexek) megteremtődött a kéziratokkal való újfajta foglalkozás igénye. A kiadás alapelve ezúttal az eredeti *íráskép* és a filológiai jegyzetekkel ellátott betűhű *átírat* párhuzamos közlése lett, a munkafolyamatok pedig megkövetelték a kéziratok mikrovilágának igen alapos tanulmányozását. Ebből származtak aztán olyan új felismerések és eredmények, amelyek a régi kérdéssel való újbóli szembesülést maguk után vonták.

2. Módszerek

A legtöbb ómagyar kódexben a provenienciára, a scriptor kilétére vonatkozóan igen kevés, vagy éppen semmilyen konkrét információ nincs. A kutatás ilyen esetekben csak nyomkeresésre hagyatkozhat. A rendi kötöttség meghatározásához módszertani szempontból van néhány általánosabb, a szöveg nyújtotta fogódzó – ezek lehetnek ingatagabbak vagy biztosabb lábon állók –, és részben már az eddigi osztályozások során is felmerültek. Ilyenek például:

– Ha a kódexben naptár van, és az illető rendhez köthető szentek ki vannak emelve – vagy éppen nincsenek, mert a hiány ugyanúgy árulkodó lehet.

– Ha a rendalapító neve liturgikus keretben hangsúlyozva van (mint például a dominikánusok bűnvallásában a Winkler-kódexben: „Confiteor deo et beate marie virgini *et beato Dominico* et omnibus sanctis" (p. 57, 58), „precor beatam Mariam virginem *beatum dominicum* et omnes sanctos" (p. 59).
– Ha a kézirat a rendalapító szentnek vagy a rend más fontos szentjének a legendáját kiemelten tartalmazza.
– Kicsi a bizonyító ereje viszont egy meghatározott rendhez köthető, de túlságosan is népszerű forrás használatának. Nem perdöntő, ha egy kódexben Pelbárt után fordított prédikáció vagy legenda olvasható, mert a ferences Pelbárt művei olyan népszerűségre tettek szert, hogy könnyedén átlépték a rendi határokat. A karthauzi Érdy-kódex például mindennél többet merített tőle,[3] de a domonkos Horvát-kódex fő forrása is Pelbárt Stellariuma.[4] Hasonló a helyzet az imádságoskönyvekkel kapcsolatban is: bár egyes imák rendi kötődése meghatározható, összeválogatásukból magának a kéziratnak a rendi hovatartozására nemigen lehet bizonyosságot szerezni. És egyáltalán nem utolsó sorban: a klarisszák és a dominikánák szívesen kölcsönöztek egymásnak kéziratokat másolásra.
– Elég megbízhatóan igazít viszont útba az ún. „birtokos személyjel"-fogódzó, azaz hogy a szerzethez kötődő szent(ek) nevéhez az *atya* (esetleg az *anya*) birtokos személyjeles alakban járul-e, avagy nem. Az Érsekújvári kódex például az alábbi módon jár el: Bonaventura (p. 262), Szent Ferenc (p. 363, 371, 377), Kapisztrán János (p. 129), Szent Bernát (p. 365, 372), Szent Benedek (p. 372) neve után vagy semmi sem áll, vagy csak *atya*, míg Szent Domonkos az összes említésében (több mint 20 előfordulás) kivétel nélkül *atyánk*ként szerepel.[5]
– Mindezek mellett azonban bármilyen látszólag apróság is jelentéssel bírhat. A közelmúltban egy doktori értekezés (Nárayné Tóthfalussy Zsófia disszertációja) vizsgálta az ómagyar kódexek ún. fordított nagy *P* jeleinek (paragrafusjeleinek, perikópajeleinek) funkcióit. Kiderült, hogy e szövegtagolásra szolgáló jelet a ferencesek szívesen és sok funkcióban alkalmazták, szemben a domonkosokkal, akik mellőzték.
– Korábban gyakran merült fel érvként a kódexek későbbi sorsa, vándorlási útvonala, valamint kéziratoknak egybekötve, különböző kolligátumokban való megjelenése. Ezekről a kutatás kiderítette, hogy a rendhez köthetőség megállapításában elég gyenge láncszemet jelentenek.[6]

A rendi kötődésen belül egy-egy konkrét kolostor meghatározása még nehezebb probléma, itt általánosítható fogódzó nincs.

3 Volf 1876. VIII.
4 Vö. Haader–Papp 1994. 20–21.
5 Vö. Volf 1888. IX.
6 Lázs 1981.

3. Domonkos kódexek az ómagyar korban

Ha a domonkosokhoz köthető magyar nyelvű kódexek megjelenését, kiteljesedését, majd elapadását a háttér, a *funkció* felől próbáljuk közelíteni, akkor olyan ívet látunk, amely a szerzetesi reform megindulásától a 16. század elejének lelki olvasmányokat előállító igyekezetén keresztül a török világ beköszöntéig terjed. A következőkben eszerint próbáljuk meg áttekinteni a ránk maradt kéziratokat.

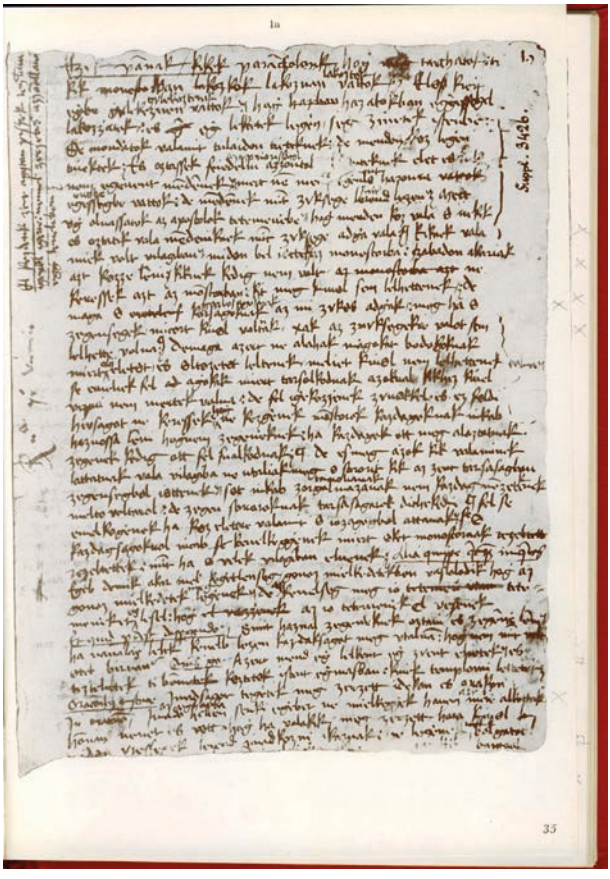

1. kép Birk-kódex 1474

3. 1. A kezdetek

Az indulás a domonkosoknál igen határozottan rajzolódik ki: 1474, Váci Pál műve a *Birk-kódex*. (1. kép) A négylevélnyi kézirattöredék egy regulafordítás. 1889-ben került elő Bécsben – újrahasznosított állapotban − egy könyvtáblából, de a híre megelőzte: Sigismundus Ferrarius olasz domonkos a magyar provinciáról írt rendtörténetében már 1636-ban jelezte, hogy Váci Pál a szigeti apácák részére („pro sororibus Monasterij leporum") lefordította Szent Ágoston reguláit és a domonkosok konstitúcióit.[7] A híradásban természetesen a tisztázati példányról volt szó, az, ami Bécsben előkerült, a fordítási piszkozat. Mint ilyen – főleg a nyelvészeti kutatások szempontjából − különleges értéket képvisel: az egyedüli a kódexek közül, amely nem másolat. A regulafordítás nehéz időszaknak vetett véget: a reformmal ellenkező szigeti apácák és a domonkos férfiszerzet közötti viszálykodásnak. Az apácák odáig mentek, hogy

7 Vö. Pusztai 1960. 19.

egy időre: 1459–1474-ig II. Pius bullájával ki is vetették magukat a domonkosok fennhatósága alól.[8] Váci Pál személye nyilván alkalmasnak látszott, hogy elősegítse az apácák szerzetesi reformjának megindítását: Bécsben és Heidelbergben képezték, rendjének az obszervanciát támogató szárnyához tartozott, saját aláírása szerint „magister in artibus et theologia", igazi tudós szerzetes volt. Mindez kéziratából is kiolvasható. A fordítást az egyetemi könyvírási gyakorlatban szokásos bastarda currens írástípussal készítette, a mű lendületes, sietős munka. Olyan egyéni grafémákat is használ (az *ö, cs* hangokra), amelyekkel a magyar kódexirodalomban máshol nem lehet találkozni. Ugyancsak egészen kivételesen a magyar nyelvű kódexirodalomban olyan interpunkciós rendszert alkalmazott, amely a szöveget ünnepélyes, recitáló felolvasásra is alkalmassá tette.[9] A kézirat későbbi letisztázásához utasításokat hagyott a másolónak: helyet hagyott ki az iniciáléknak, aláhúzta a bekezdéseket. A fogalmazvány javításai is beszédesek: az látszik belőlük, hogy az obszerváns Váci Pál a nyelvi változások érvényesítésétől sem zárkózott el. Erre utalnak azok a korrekciók, amelyeket például az akkor formálódó vonatkozó névmásokon végzett. A feljövő, az új formát részesítette előnyben.[10] A fordítói munka egykori helyszínéül felmerült maga a Nyulak szigete is. Valószínűbb azonban, hogy inkább a magyar domonkos rendtartomány közeli központjára, a várbeli Szent Miklós kolostorra kell gondolni. Nemcsak Váci Pál rendi helyzete támogatná ezt az elképzelést, hanem az is, hogy feltehetően innen indultak ki az obszerváns törekvések.[11]

Időben a második kézirat, a *Winkler-kódex* (1506) a szigeti apácák részére, de valószínűleg nem a szigeten keletkezett kódex. (2. kép)

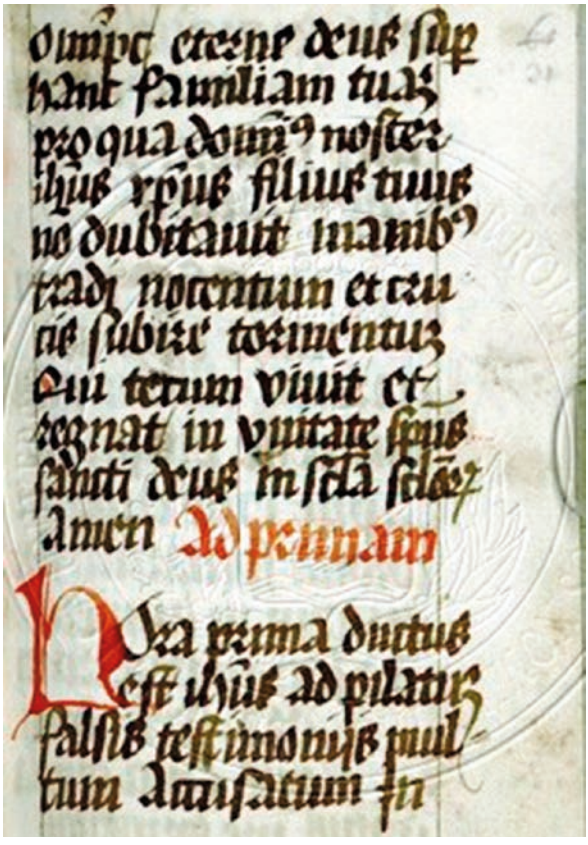

2. kép Winkler-kódex 1506

8 Vö. Lázs 2005. 196.
9 Vö. Lázs 2006. 347.
10 Vö. Haader 1997. 118–122.
11 Vö. Madas 2002. 159.

Mezey László a benne szereplő latin szövegek összeválogatása alapján egy egyetemi előadásában valószínűnek tartotta, hogy noviciák számára íródhatott. A kézirat első része tervszerűen szerkesztett, közös használatra készült hóráskönyvet sejtet,[12] a többi szövegegység viszont már igen változatos tematikájú: passió, Mária-siralom, Szent Brigitta tizenöt imája, Mária hét epesége stb. A kézirat keletkezési helyére nézve több elképzelés is ismert: Mezey László a mai Batthyány téren állt egykori vilhelmita kolostort, Tarnai Andor némi fenntartással Veszprémet tekinti az írás helyszínének.[13] Az azonban valószínű, hogy férfi kolostor volt, mert a latin szövegek kezelése, másolásmódja inkább férfi scriptort feltételez. Némileg az íráskép is erre utal – főként, ha a törzsszöveget összehasonlítjuk a 32. és 44. lapokra alkalmilag beíró, biztosan női kéz betűvetésével.[14] A kézirat domonkos eredetéhez – bár korábban többen vitatták – nem férhet kétség. A már említett dominikánus Confiteor, valamint a domonkos szentekhez intézett könyörgések szövege ezt egyértelművé teszik.

3. 2. A kiteljesedés korszaka: a Nyulak szigeti scriptorium kódexei

Első periódus. Az a szerzetmegújítási akarat, amely Váci Pál regulafordítását létrehozta, később a rend női ágában is olvasmány-előállítói aktivitást váltott ki – miután belátták a lelki megújulás szükségességét. Nyilván nem ment egyik évről a másikra, hogy a könyvmásolással addig nem foglalkozó apácák felnőjenek a feladathoz. Legnagyobb esély erre domonkos viszonylatban a Nyulak szigetén volt, mert a kolostorban az anyagi és a szellemi potenciál egyaránt rendelkezésre állt: jómódú, előkelő kolostor lévén nemcsak a könyvmásoláshoz szükséges tárgyi feltételek beszerzése nem okozott nehézséget, hanem a sororok is a szociokulturálisan jó (jobb) helyzetű körökből érkeztek. Az első, bizonyítottan a szigeti kolostorból kikerült kódex évszáma 1510. Ennyi időre valószínűleg szükség is lehetett ahhoz, hogy egy rendszeresen másoló (ha nem is nagyszámú) közösség kialakuljon. A kódexkiadási munkákkal kapcsolatban derült fény arra, hogy a Nyulak szigeti domonkos kolostorban a 16. század elején nemcsak fizikai értelemben létezett a sokat emlegetett scriptorium, hanem szellemi, spirituális tekintetben is igazi műhelye alakult itt ki a kódexmásolásnak.[15] A műhely meghatározó, iskolateremtő személyisége Ráskay Lea volt. Az ő irányítása alatt a scriptorium határozott karakterrel rendelkezett, a másoló apácák tevékenysége, írásgyakorlata nagyjából egységes képet mutatott (az „egységes" fogalom természetesen ómagyar viszonylatban értendő).

A Ráskay-korszak ideje alatt készült kéziratokat az alábbiak jellemezték:

- Az archaikusabb, kancelláriai alapú, többjegyű mellékjeltelen helyesírástípus alkalmazása (szemben az egyjegyű mellékjeles helyesírással vagy e kettő

12 Vö. Pusztai 1988. 32.
13 Vö. Pusztai 1988. 16; 18.
14 Vö. még Madas 2011. 91. is.
15 Vö. Haader 2004.

keverékével). A hangjelölés következetes, és alapvetően független a másolandó szöveg gyakorlatától.
– A szöveg tagolása a grammatikai kategóriák szerint történik, a 16. század úzusához képest meglehetős következetességgel. (Ennek az igazi jelentőségét akkor látni, ha a korszak általános gyakorlatát is szem előtt tartjuk.)
– A szövegtagolás eszközei a nagybetű és egyetlen tagoló jel, általában pont. (Más kéziratok ebben a korban három-négy-öt fajta tagolójelet is használnak, ötletszerűen.)
– Nagyobb egységek elkülönítésére nem szokásos a díszesebb iniciálé, a rubrumhasználat is viszonylag spórolós.
– A törlés módja a korabeli módszerek közül az áthúzás.

A külső jellemzők:
– A kéziratok nagysága egységes: méretük a közösségi felolvasásra alkalmas (kb. A/5-ös) nagyság (kivéve az imakönyveket).
– Az írástípus megválasztásában szempont a jól olvashatóság, ennek megfelelően az írás egységesen bastarda, nincsenek kurzívval írt szövegek.

Az egész iskola szellemiségére alapvetően a *puritánság*, a *következetesség* és az *igényesség* jellemző, az írás formanívójában és a nyelvi tudatosságban egyaránt.

Ráskay maga öt kódexet másolt. Témaválasztásuk arra utal, hogy a regula illusztrációinak szánta őket:
– exemplumok a helyes kolostori életvitelre: *Példák könyve* (1510),
– a kolostor példaképének élete: *Margit-legenda* (1510),
– a rendalapító szent életrajza és csodái: *Domonkos-kódex* (1517),
– az egyházi év ünnepeivel kapcsolatos beszédek és legendák (de tempore és de sanctis résszel): *Cornides-kódex* (1514–1519),
– két nagyobb lélegzetű prédikáció Mária életéből: *Horvát-kódex* (1522).

Minden célirányos: minden a szerzetesi élet megújításának szolgálatában áll. Váci Pál művének folytatására Ráskay Leában megfelelő utódot kapott. A főnemesi származású soror látóköre messze túlterjedt a kolostor falain. Személyiségének formátumát, kolostori „berekesztettsége" ellenére is az országos ügyek iránti érdeklődését és tájékozottságát jól mutatják kolofonjai. A lemásolt szövegegységeket gyakran datálja, majd a dátumhoz még hozzáfűzi a számára fontos eseményeket is. Pl.: „1510: ezen esztendőben kezdték csinálni, boltozni az egyházbeli sanctuariomot; 1514: ezen esztendőben lőn az keresztes had, Magyarországnak örök emlékezeti, kiben veszének sok nemes urak az kegyetlen pór hadnagyoknak kegyetlenségek miatt; 1515: ezen esztendőben szentelték meg az kápolnát Szent Katerina asszony napján, vasárnapon; 1517: ezen esztendőben halának meg az vén sororok, Legéndy Kató asszony, mind az többi; 1518: ezen esztendőben gyüleköztek az magyeri urak és minden nemesek Bácsá [=Bácsba]. Valami lészen benne; 1519: Ezen esztendőben hala meg Perényi Imre magyerországbeli

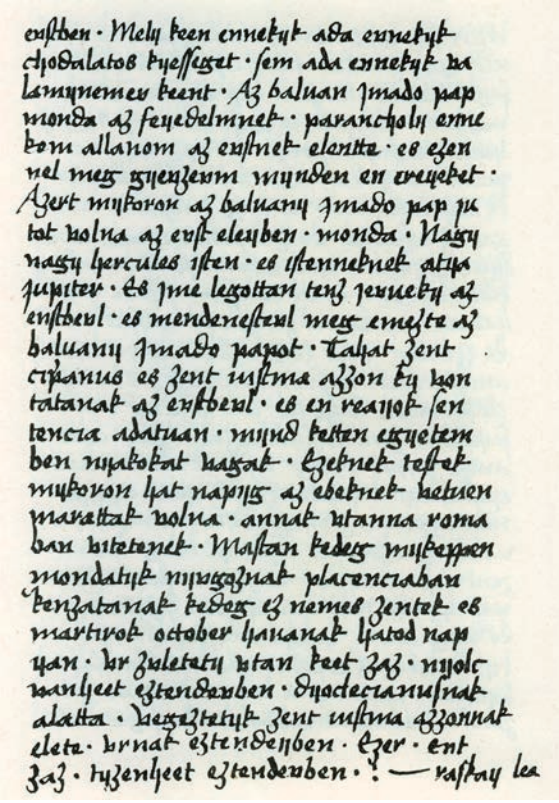

3. kép Ráskay Lea aláírása a Cornides-kódexben

nádorispán." Magáról névaláírásán kívül semmit sem közöl. (3. kép) Rajta kívül egyetlen ómagyar scriptor sincs (a férfiak között sem) aki kolofonban vagy egyéb bejegyzésben az ország sorsát érintő politikai történések iránt csak megközelítőleg is hasonló figyelmet tanúsított volna. Ráskay Lea elkötelezettségében és intellektusában minden bizonnyal korának és szerzetének egyik kiválósága lehetett.

Ráskaynak és az általa másolt kéziratoknak a szigethez való köthetőségét már az 1510-es, a szentélybeli építkezésről szóló kolofon egyértelműen bizonyította. A kódexkiadások során napvilágra került kézazonosságok egy további kéziratról, a *Gömöry-kódex*ről teszik kétségtelenné, hogy ebben a scriptoriumban íródott.

A *Gömöry-kódex (1516)* tizenegy kezéből az egyik, az ötös számú, egy (sajnos) névtelen, de paleográfiailag és nyelvileg egyaránt kiemelkedő kéz megtalálható további két szigeti kódexben is: ez a scriptor egyben a Példák könyve 3. keze, továbbá a Cornides-kódexben 16 alkalommal rubrikátor. Ráskay mellett dolgozott, nem lehetetlen, hogy a tanítványa volt.[16] (4., 5. és 6. kép, ezen a két rubrummal írt sor)

A Gömöry-kódex egy Krisztina nevű, feltehetően Nyulak szigeti apáca megrendelésére készült imakönyv. Az imádságokat a kódex másolói válogathatták össze, ki-ki a saját egyénisége, állapota, vonzalma szerint. A mintául szolgáló gyűjtemény feltehetően a nürnbergi Szent Katalin domonkos kolostorral volt kapcsolatban: A kódex felépítése az ehhez a kolostorhoz tartozó apácaimakönyvekkel mutat jelentősebb hasonlóságot. Az imák latin forrásai legnagyobbrészt a 15. század végének népszerű imagyűjteményeiben, Sebastian Brant: Hortulus animae (1498) és Nicolaus Salicetus: Antidotarius animae (1489) című műveiben keresendők. A kódexben (is) olvasható *Anima Christi* ima népszerűsége a 14.

16 Vö. Haader 2004.

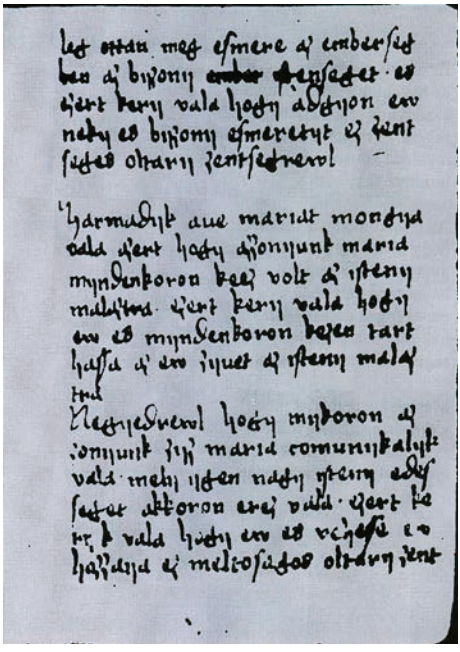

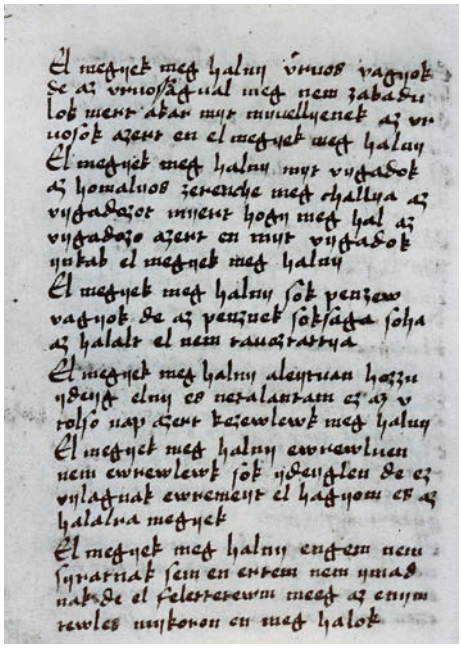

4–5–6. kép GömK., PéldK. és CornK. közös keze

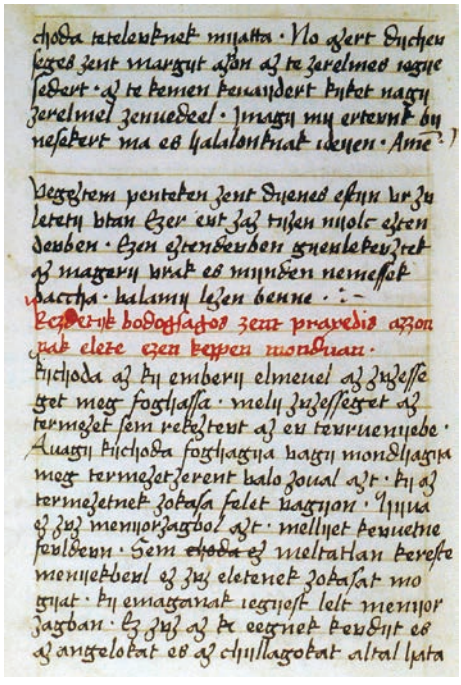

század kezdetétől napjainkig elér. A Gömöry-kódexnek legalább tizenegy másik imakönyv jellegű kézirattal vannak azonos szövegegységei; a legtöbb a Thewrewk-kódexszel.

A scriptorok közül kettőt érdemes még kiemelni: Soror Katerinát, azaz Legéndy Katót (8. kéz) egy beteges, idős apácát, aki – mint Ráskay Lea egyik kolofonjából tudjuk – a következő év tavaszán meg is halt. Katerina jellemzően betegekért, haldoklókért, halottakért mondandó imádságokat válogatott a kódexbe, de ő másolta bele a „három rózsakoszorút", azaz a rózsafüzért (az elnevezésre vö. német *Rosenkranz*), amelyet kezdetleges módon illusztrált is, (7. kép) utoljára pedig beírta még esendő latinsággal Árpád-házi Szt. Margit latin nyelvű

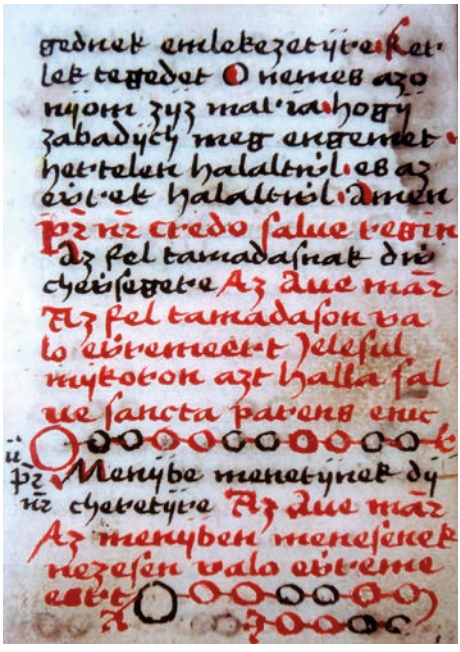

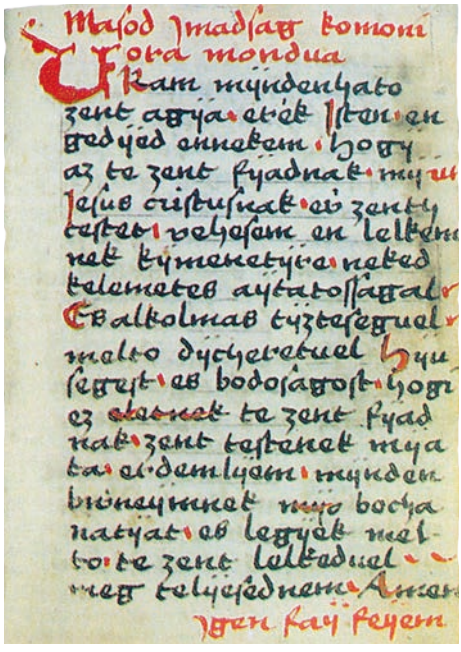

7–8. kép Soror Katerina, Gömöry-kódex

verses zsolozsmáját. Hogy a másoláskor már nagyon beteg lehetett, három lapalji panaszából is kivehető. (8. kép) Éppen az ő jóvoltából van viszont egy vendégkézről is tudomásunk, Tetemy (Tétényi?) Pál vázsonyi pálos vikáriusról, aki némileg liturgikusabb szövegekkel gazdagította a kéziratot: a hóráskönyvek szokásos elemei közül a János evangélium kezdetét, Lukács 1:26–38-at, továbbá a Te Deumot és a Magnificatot írta bele.

A Gömöry-kódex hordozza a szigetre jellemző műhelyjegyeket, némi eltéréssel az alkalmi másolók esetében.

Szintén a szigeti kódexek között tarthatjuk számon a *Virginia-kódex*et (XVI. század eleje). (9. kép)

A kézirat semmilyen direkt támpontot nem tartalmaz. Kezdetben szinte minden kutató (Zolnai Gyula, Horváth Cyrill, Vargha Damján, Karácsonyi János, Pintér Jenő) egyértelműnek ferencesnek gondolta a pozsonyi (klarissza) konvent possessorbejegyzése és tartalmi megfontolások alapján. A possessorbejegyzés a kódex későbbi sorsához tartozik, vándorlásának egyik állomásáról tanúskodik. A leghosszabb szövegegység a kéziratban valóban Szent Ferencre és társaira vonatkozó írásokat tartalmaz, helyenként szoros párhuzamban a ferences Simor-kódexszel – és némileg érintkezve a Jókai-kódexszel is.[17] Belső szövegérvek azonban éppen arra utalnak, hogy a tartalmi egyezés ellenére a kódex nem

17 Vö. Kovács 1990. 15–19. a hivatkozott irodalommal.

keletkezhetett ferences környezetben.[18] A „birtokos személyjel kritérium" erőteljesen működik:

SimK. 1:
„Felele bodog at'anc, es monda neki"~ VirgK. 65: „Felel zent ferencz es monda neki"

SimK. 2:
„es bodog atÿanc ǫ melsegǫs alazatossaganac miatta" ~ VirgK. 65: „Es bodogsagos zent ferencz. az w melseges alazatosaganak mÿatta"; stb.

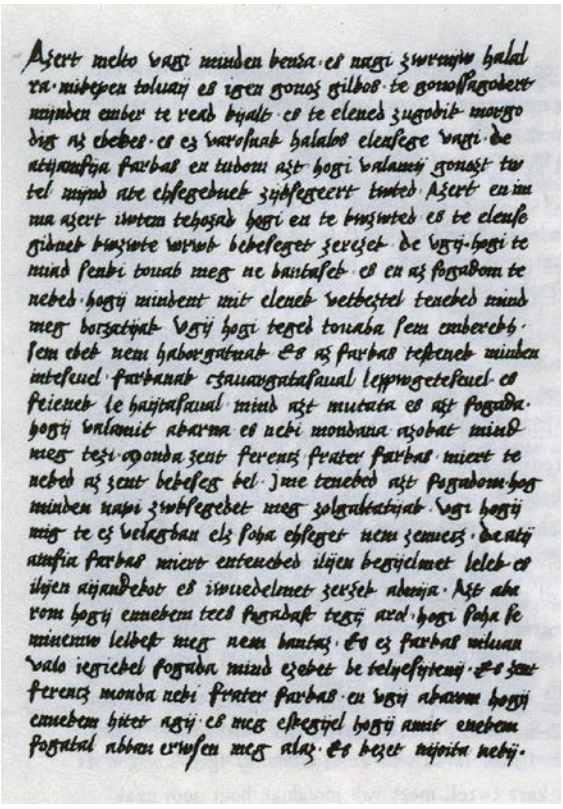

9. kép Virginia-kódex

A kézirat két további szövegegysége kifejezetten a lelki megújulási koncepcióba illik: a „Közönséggel való gyónásnak ábrázatjáról" címmel egy kimerítő lelki tükröt olvashattak a sororok, az utolsó ítélet megidézése után pedig ismét egy regula következik, az itt Jeromosnak tulajdonított Regula Novitiorum. Ebben a latin eredeti *abbatissá*ja *priorissá*ra cseréltetik, ami ismét érv a kódex domonkos környezetben való keletkezése mellett. A keletkezés idejére és helyére az alábbi meggondolások vannak: Szily szerint a szigeti apácák 1529 előtt „másoltatták",[19] a pontosan megadott évvel nyilván arra a (később cáfolt) véleményre utal, hogy az apácák abban az évben menekültek el végleg a szigetről. Pontosíthatja a keletkezés lehetséges időkeretét az, hogy a kötés 1512 és 1515 között készülhetett.[20] Ez az időköz a szigeti műhely virágkorára esik. A Virginia-kódex az írásra való előkészítés alapján (punktorium, vonalazás) megfelel a szigeti dominikánáktól követett gyakorlatnak[21] éppúgy, mint a helyesírás (többjegyű mellékjeltelen csoport), a rubrumozási szokások és a központozási elvek tekintetében. Ami eltér, az a szóvégi elválasztás gyakorlata, továbbá az írás igen egyenletes, apró betűs jellege. Úgy vélem, ennek ellenére a Virginia-kódex szigeti eredetűnek tartható.

18 Vö. Szily 1920. 134.
19 Szily 1920. 134.
20 Kovács 1990. 12.
21 Lázs 1981. 680.

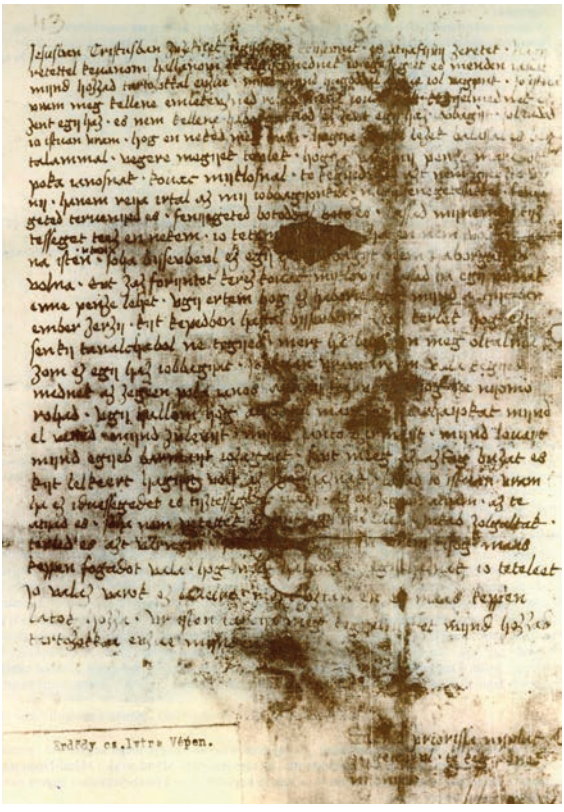

10. kép Elena priorissza levele, Ráskay Lea írásában

A Ráskayhoz kötődő műhely időhatárait pontosan nem lehet megmondani. Utolsó kódexe az 1522-es évszámot viseli, az úgynevezett Elena priorissza levele, amelyet Bocskay Ilona, akkori Nyulak szigeti priorissza nevében írt, a duktus alapján lehet ennél valamivel későbbi, de mindenképpen 1526 augusztusa előtti, a levél címzettje ugyanis Mohácsnál elesett.[22] (10. kép)

A scriptorium második periódusa. 1529 és 1531 között tovább folyt a kódexmásolás a szigeten. Az ebből az időszakból fennmaradt két kéziratnak, az *Érsekújvári* (1529–1531) és a *Thewrewk-kódex*nek (1531) a vizsgálata azonban világossá teszi, hogy a Ráskay-műhely szellemiségének ekkora már nyoma sincs, új korszak kezdődött, más prioritásokkal. A következetes hangjelölésnek vége, a scriptorok váltogatják a helyesírási rendszereket. A szövegtagolás nem grammatikai szempontú, többfajta írásjelet is használnak, amelyek között megjelenik az ún. karthauzi kérdőjel is. Bőséges a rubrumozás, a díszítettség jelentős szerepet kap. A korábban homogén tartalmú kódexek helyett az Érsekújváriban 68 különféle szövegegység van. A szokatlanul vegyes tartalom és a hatalmas terjedelem oka az lehet, hogy jelentősen megváltozott a külső helyzet az „Izmaelnek fiai miatt, azaz ez átkozott, hitetlen törökök miatt, kik ez világon felötte elhatalmaznak" (p. 571). Valószínű, hogy a fenyegető menekülésre készülve – tudjuk, hogy a konvent éveken keresztül ugrásra készen állt – praktikus okokból egy hordozható könyvtárat akartak összemásolni, olyat, amely közösségi használatra és egyéni olvasás, meditáció céljaira egyaránt megfelelő lesz majd.[23] A scriptorium vezető egyénisége most Sövényházi Márta, aki a hatalmas Érsekújvári kódex legnagyobb részét maga másolja, a kézirat vége felé már siet, a bastarda írást kurzívra cserélve. (11. kép) Ő egyben szerkeszti is a kötetet, az egész kéziratot átnézi, javítgatja (p.

22 Haader 1995.
23 Madas 2012. 20.

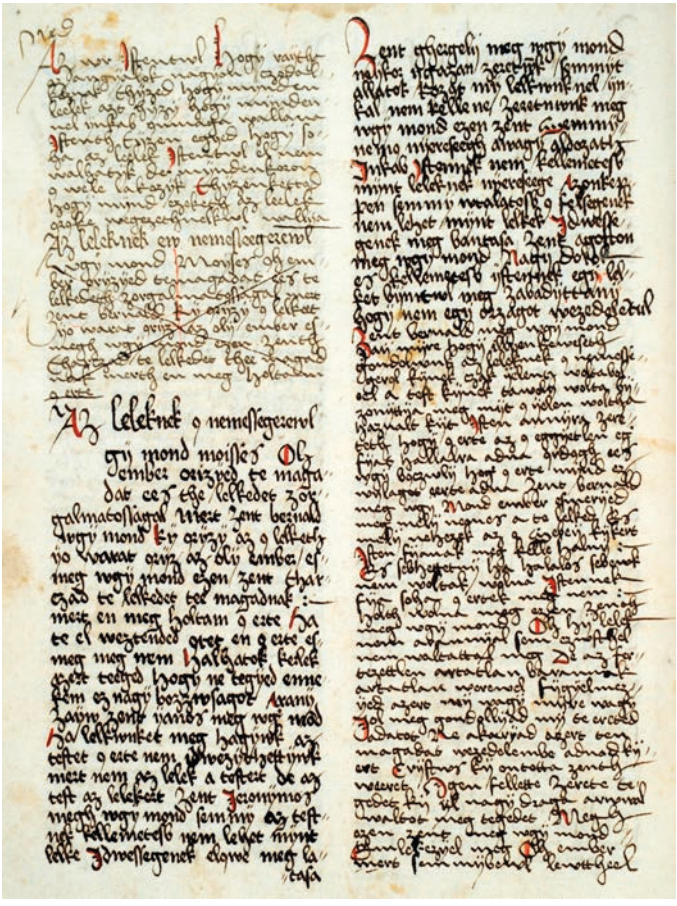

11. kép Érsekújvári kódex, Sövényházi Márta, bastardából kurzívba átmenő írás

12. kép Sövényházi díszes iniciáléi

13–14. kép Sövényházi díszes iniciáléi

15. kép miniatúrák

388, 397, 402). Sövényházi egyáltalán nem tűnik puritánnak, a kézirat szépségét (mint színes iniciáléi és kolofonjai is bizonyítják) fontosnak tartja, és a miniatúrafestéshez is mutat készséget. (12., 13., 14., 15. kép) Az általa a szenvedéstörténethez festett miniatúraciklusnak (14 kép, 2 elveszett) az áhítat felkeltésén kívül nyilván a könyv díszítésében is szánt szerepet. A másik kézirat, amelyben szintén dolgozott, imádságoskönyv: a Thewrewk-kódex. Azt, hogy e két kódex még a

Szigeten keletkezett (és nem Nagyváradon, mint néhányan vélték) a sokoldalú forrásanyag felhasználásával és a munka nagyságával megbízhatóan indokolja Madas Edit. Ilyesmire menekülés közben nem lett volna lehetőség és alkalom.[24] 1541-ben aztán valóban végleg el kellett hagyniuk az apácáknak a szigetet, s ezzel a kódexmásolásnak is vége szakadt, a továbbiakban a kéziratok nem szaporodtak, hanem már csak pusztultak.

Egy érdekesség még a szigeti műhely háza tájáról: Vargha Damján száz évvel ezelőtti tanulmányában valamiért úgy gondolta, versenyeztetnie kell Ráskay Leát és Sövényházi Mártát. A kolofonok alapján kiszámolta a másolással töltött időt, a lemásolt terjedelmet, majd arányosította a kettőt. Nála egyértelműen Sövényházi a nyertes: „A másolás szakaszainak megállapítható egységeiből is arra következtethetünk, hogy a *terminus a quo* és *terminus ad quem* határai között legodaadóbban Sövényházi Márta dolgozott; de utána Ráskai Lea következik". Sövényházi szellemi munkáját irodalmi értékben rögtön Váci Pálé mögé helyezi. Ráskay kolofonjairól hallgat, Sövényháziét példaként idézi.[25] Kissé részrehajlónak látszik.

3. 3. Nem szigeti eredetű domonkos kódexek

Kriza-kódex (1532)

Kolofonja által bizonyítottan Garay Pál domonkos szerzetes másolta és illusztrálta. (16. kép) Imakönyv, benne Szent Brigitta tizenöt imájával. Díszes kivitele megengedi azt a feltételezést, hogy világi asszony számára készülhetett.[26] Analógiával a Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára készített Festetics-kódex szolgálhat.

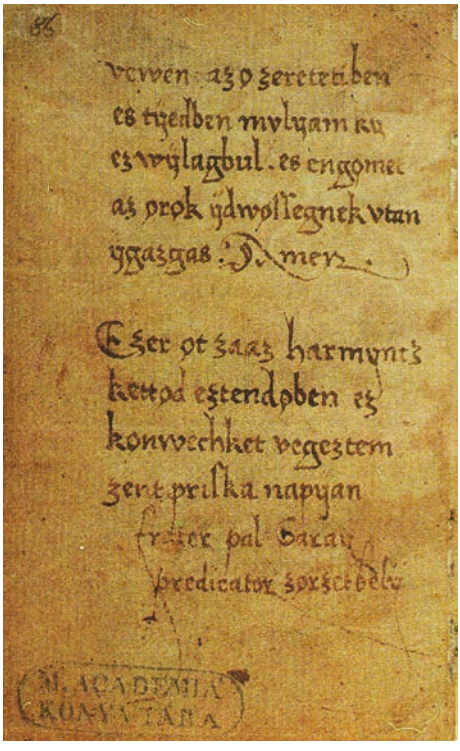

16. kép Kriza-kódex

Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról (1521).

Ez a kézirat igen szellemes traktátust tartalmaz arról, hogy bár az apostoloknál több szempontból is voltak „nagyobb szentek", mivel azonban őket Krisztus választotta, mindenkinél közelebb álltak hozzá. A kódex domonkos eredete több oldalról is bizonyítható. A rendi szenteket *atyánk* és *anyánk*

24 Vö. Vargha 1916. 238. de l. Timár 1930. 403. és Madas 2011, az ott idézett irodalommal.
25 Vargha 1916. 237.
26 Vö. Lázs 2009. 346.

névvel illeti (*Szent Margit asszony anyánk, Szent Tamás doktor atyánk, Szent Vince doktor atyánk* stb). Beszédes a két rendalapító együtt említése is: *Szent Damokos atyánk által, Szent Ferenc által* (p. 55). Leghíresebb szövegegységének (Az apostolok vetélkedése) forrása a domonkos Ferreri Szent Vince egy prédikációja.[27] Bonyolultabb kérdés viszont, hogy hol íródhatott a kódex. A keletkezés helyeként a nyelvemlék-katalógusban (i. h.) a Nyulak szigete van megadva. Madas Edit is ide sorolja.[28] Lázs ha nem is feltétlenül a Szigetre, de Buda környéki kolostorra gondol, és az írást női kéz munkájának tartja. Pusztai István a kódex bevezetőjében azt írja, hogy Volf György állítását, miszerint a mű "a margitszigeti dömés apácakolostorban készült, eddig – nyilván ellenérv híján – még nem vitatta senki".[29] Én most tennék erre egy kísérletet.

A kézirat végére a scriptor az 1521-es évszámot írta. Ez az idő a szigeten – mint tudjuk – még a Ráskay-műhely korszaka, annak ismert jellegzetességeiből azonban a kódexben semmit sem találni. Nem mutatja a szigeti szokásokat a külső előkészítés (tűszúrásokkal kijelölt írástükör, a sorok vonalazva), helyette itt az

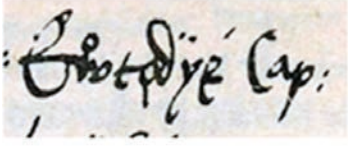

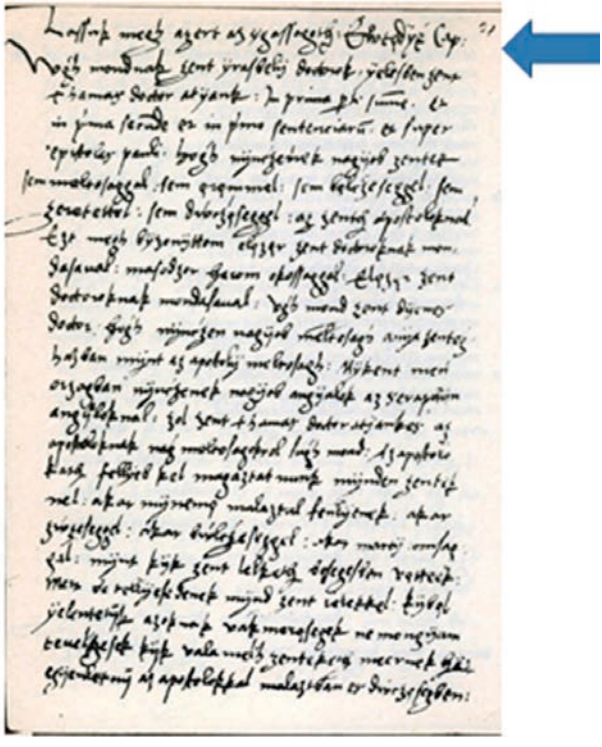

17. kép Könyvecse 1521

27 Wehli–Bibor 2009. 338.
28 Madas 2011.
29 Pusztai 1985. 11.

írástükröt a lap szélének behajtása jelöli ki.[30] A scriptor éppen ellentétes megoldásokkal él a szöveg helyesírásában, mint a szigetiek: a hangjelölés egyjegyű mellékjeles, olyannyira, hogy még javítja is, ha áttéved a szigeti műhelyben preferált másik rendszerbe: *Ewtǫdÿk* → az *Ew* fölé ǫ-t ír (p. 41). (17. kép) A szövegtagolás tarka: pontot, vesszőt, kettőspontot, sőt kérdőjelet is használ. A törlésekben feltűnik a korban egyébként használatos körülpontozás is (p. 41, 2. jegyzet). Súlyos érvnek érzem a rubrummal való bánásmódot: egyáltalán nem fordul elő a betűk, szövegrészek piros tintával való írása vagy átfestése, viszont az első lapon a kezdő sorokban olasz humanista szokásra utaló piros aláhúzás van.[31] Hasonló a Sándor-kódexből és a Keszthelyi kódexből is ismeretes (ez utóbbi készítőjének nevét is tudjuk: Velikei Gergely). Magának a traktátusnak is van egy fajta humanista jellege, a klasszikusoktól vett számos idézettel, közbevetett latinokkal, a legrégibb ismert magyar hexaméterrel (p. 47) és a legkorábbi Dante-fordítás részlettel (p. 48). Ez – abban a korban – nem nőkre jellemző szövegválasztás. Az értekezés stílusa indulatszavaival, diskurzuspartikuláival, megszólításaival egyébként eléggé emlékeztet a Kazinczy és Tihanyi kódex scriptoráéra, aki *F frater*ként írta alá magát. A szöveg nyelve az élőnyelvhez áll közel, ilyen kitételekkel: „Kiből jelentetik azoknak vakmerőségek, *ne mondjam* tévelygések" (p. 41). Az apostolok vetélkedéséből pedig egyszerűen árad a beszélt nyelv (p. 35–37). Az íráskép gyakorlott scriptorra vall, de a betűformák a legkevésbé sem hasonlítanak a Szigeten ekkor használatosakhoz. Mindezek alapján azt valószínűsítem, hogy ezt a kódexet a dominikának nem maguk írták, hanem (ajándékba) kapták, és hogy keletkezésének helye egy domonkos férfikolostor lehetett.

Sándor-kódex (XVI. század első negyede)

Semmilyen konkrét támpontot nem tartalmaz. Alapvetően domonkos jellegűnek tartják ferences elemekkel.[32] A kódex egy latin mondattal zárul („In Cristo dilecta domina hunc exemplum excepi de libro fratris Bernardini de Bustÿ qui fuit frater sancti francisci"), ebből Timár azt veszi ki, hogy a scriptor nem vállal közösséget a ferences renddel, tehát ferences nem lehet.[33] Ugyanakkor a kódexben a *cs* fonéma jelölésére alkalmazott jelet – ez a ʟ grafémának kissé módosult, elforgatott változata: < – a ferencesek szeretik használni, ez az egyetlen domonkos környezetben való előfordulása. Hasonlóan a korábban említett fordított nagy *P* bekezdésjelek alkalmazása is – bár a kéziratban csak kettő van belőlük (p. 5 és 18), és az egyikben bizonytalan a forma –, szintén ferences szokások beszüremkedésére utal. Timár valószínűnek tartja, hogy a kéziratot a szigeti apácák másolták,[34] én ezt elképzelhetetlennek tartom. Lázs ugyanazon szerzet művének gondolja, mint a Könyvecsét,[35] de apácakéznek. A Könyvecsével valóban összeköti a humanista szokásra utaló piros aláhúzás, amely ebben a kéziratban gyakrabban

30 Lázs 1981. 680.
31 Lázs 1981. 680.
32 Wehli–Bibor 2009. 304.
33 Timár 1930. 402.
34 Timár 1930. 403.
35 Lázs 1981. 680–681.

és sokoldalúbban van alkalmazva. A nyelvemlék-katalógus feltehetően a szigeti domonkos apácakolostor számára készült kódexnek írja.[36] Hogy nőknek és szerzeteseknek szánták, az a szöveg számos helyével bizonyítható.[37] A kódex mellékjeles hangjelölésének van még egy sajátossága, amellyel ez a scriptor egyedüli az ómagyar kódexek világában: az *ö* és *ü* jelölését következetesen és rendszerszerűen megkülönbözteti azáltal, hogy a mellékjel az *o* tetején vagy alján helyezkedik-e el: *zózessegǫknek* [= szűzességöknek] (p. 21). A kódexben vannak olyan mondatok, pl. a rusztikus „Ne kéméld mast az béka szalannat" (p. 7), vagy az ironikus „Jó volna az, kitől lehetne" (p. 21), amelyek a fent idézett utolsó latin mondattal együtt férfi scriptorra vallanak. Valóban nem valószínűtlen, hogy ugyanazon (férfi) kolostor terméke, mint a Könyvecse. A kódex híres szövegegysége a „Három körösztyén leány" dialogizált legendája Hroswita von Gandersheim 10. századi kanonisszától, az első német költőnőtől származik, az ő Dulcitusának a magyar viszonyokra aktualizált legendája. Az eredeti színhely, a római császári palota a török szultán udvarává alakult.

3. 4. Az elhárítandó kéziratok

Két további, a 16. század elejére datált kódex esetében merült még fel komolyabban domonkos eredet. A *Krisztina-legendá*val kapcsolatban azért, mert a Horvát-kódex egykori (pozsonyi) tartalomjegyzékében szerepel. Ebből azt lehet következtetni, hogy a két kézirat egykor egybetartozott. Az egybekötés azonban valószínűleg nem korabeli, „genetikus", hanem későbbi, a klarisszák ideje alatt (is) történhetett. Maga a kódex semmilyen közös vonást nem mutat fel nemcsak a Horvát-kódexszel, de egyéb domonkos kéziratokkal sem. Ahhoz, hogy a Krisztina-legenda provenienciájáról véleményt lehessen alkotni, további beható vizsgálatokra van szükség.

A másik a *Bod-kódex*. Szintén elsősorban amiatt tartották domonkosnak, mert a Cornides-kolligátum egykori tagja volt. Lázs Sándor kimutatta, hogy a kézirat nem a 17. században, hanem csak később csapódott a kolligátumhoz.[38] Madas szigeti kódexként említi,[39] Pusztai – Lázzsal egyetértésben – inkább ferencesnek tartja.[40] Ez utóbbi véleményt támaszthatja alá „A három lándzsa" történetének kódexbeli megjelenése. Ennek a hat kódexben is előforduló szövegnek domonkos és ferences változata is van aszerint, hogy a két rendalapító szent közül ki kap nagyobb súlyt (Domonkos-kódex 176–179 ↔ Teleki-kódex 325–328). A Bod-kódex rövid változata eléggé semleges szöveg, meg sem nevezi Szent Domonkost.

36 Wehli–Bibor 2009. 304.
37 Pusztai 1987. 12.
38 Lázs 1981. 681.
39 Madas 2011.
40 Pusztai 1987. 11.

4. Összegzés

A Domonkos-rend mai, nyolcszáz éves jubileumán az újabb kutatások alapján véleményem szerint az alábbi kódexek tekinthetők a rendhez köthetőknek:

– Birk-kódex és Winkler-kódex,
– Ráskay Lea öt kódexe (Margit-legenda, Példák könyve, Cornides-kódex, Domonkos-kódex, Horvát-kódex),
– Sövényházi Márta két kódexe (Érsekújvári kódex és Thewrewk-kódex),
– Gömöry-kódex és Virginia-kódex,
– Kriza-kódex, Könyvecse a szent apostoloknak méltóságokról, Sándor-kódex.

Ez összesen 14 kézirat. Ebből ötöt férfi szerzetes írt, kilencet nők másoltak. A sororok mind a szigeti konvent tagjai voltak.

Vargha Damján száz évvel ezelőtti osztályozásához képest változott, és talán árnyaltabb is lett a kép. Az ő listájához a mai felfogás szerint hozzá kell tenni négy kódexet, a következőket: Winkler-, Thewrewk-, Gömöry- és Virginia-kódex. El kell venni belőle az alábbi, nem domonkos eredetűeket: Nagyszombati, Kulcsár- és Bod-kódex. Megjegyzendő azonban, hogy messze nincs még a kéziratok minden apró momentuma alaposan megnézve és kiértékelve. Már most látszik, hogy az eljövendő száz évben is lesz még bőven vizsgálni való, hogy a rend 900 éves évfordulóján új módszerek, szempontok és – nem lényegtelen – technikai lehetőségek alapján a kódexcsaládnak egy még megbízhatóbb fájáról lehessen majd beszámolni.

Irodalom

Érsekújvári kódex 1529–1531
2012 Régi Magyar Kódexek 32. szám. A bevezetést írta Madas Edit és Haader Lea, Rozsondai Marianne és Wehli Tünde közreműködésével. Közzéteszi Haader Lea. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Haader Lea–Papp Zsuzsanna
1994 *Horvát-kódex 1522.* Régi Magyar Kódexek 17. szám. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

Haader Lea
1995 Elena priorissza levele. *Magyar Nyelv 91.* 420–31.

Haader Lea
1997 Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról. In: Kiss Gábor, Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 118–24.

Haader Lea
2004 A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr 128.*196–205.

Kovács Zsuzsa
1990 *Virginia-kódex. XVI. század eleje.* Régi Magyar Kódexek 11. szám. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Lázs Sándor
1981 A Cornides-kódex körül. *Irodalomtörténeti Közlemények 85.* 671–683.

Lázs Sándor
2005 Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója. Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban. *Irodalomtörténeti Közlemények 109.* 188–205.

Lázs Sándor
2006 A Birk-kódex keletkezése. Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban. *Irodalomtörténeti Közlemények 110.* 337–356.

Lázs Sándor
2009 Kriza-kódex. In: Madas Edit (szerk.): *„Látjátok feleim…" Magyar Nyelvemlékek.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 346.

Madas Edit
2002 Magyar nyelvű kódexirodalom. In: Karsay Orsolya (szerk.): *Uralkodók és corvinák.* 157–169.

Madas Edit
2011 Az *Érsekújvári Kódex* mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrás-azonosítás (Műhelytanulmány). In: Boka László és Vásárhelyi Judit (szerk.): *Szöveg-emlék-kép. Bibliotheca scientiae et artis 2.* Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat Kiadó, Budapest, 91–104.

Madas Edit
2012 A kódex szerkezete és tartalma. In: *Érsekújvári kódex 1529–1531.* Régi Magyar Kódexek 32. szám. A bevezetést írta Madas Edit és Haader Lea, Rozsondai Marianne és Wehli Tünde közreműködésével. Közzéteszi Haader Lea. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 20–44.

Pusztai István
1960 *Birk-kódex 1474.* Codices Hungarici V. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Pusztai István. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pusztai István
1985 *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521.* Régi Magyar Kódexek 1. szám. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Pusztai István
1987 *Bod-kódex XVI. század első negyede.* Régi Magyar Kódexek 2. szám. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Pusztai István
1988 *Winkler-kódex 1506.* Codices Hungarici IX. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Pusztai István. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szily Kálmán
1920 A Virginia-codex. *Magyar Nyelv 16.* 131–134.

Timár Kálmán
1930 Domonkos-rendi magyar kódexek. *Irodalomtörténeti Közlemények 40.* 265–276. és 397–412.

Vargha Damján
1916 A Szent Domonkos-rend és a magyar kódexirodalom. In: Dr. Horváth Sándor (szerk.): *A Szent Domonkos-rend multjából és jelenéből.* Stephaneum Nyomda R. T; Budapest, 222–256.

Volf György
1876 *Érdy Codex.* Nyelvemléktár IV–V. A M. T; Akadémia Könyvkiadó Hivatala.

Volf György
1888 *Érsekújvári Codex.* Nyelvemléktár IX–X; Budapest.

Wehli Tünde – Bibor Máté János
2009 Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. – Sándor-kódex. In: Madas Edit (szerk.): *„Látjátok feleim…" Magyar Nyelvemlékek.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 338. és 304.